

TURAN HÜSEYNOVA
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
DİLÇİLİK İNSTİTUTU Türk dilləri şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
turanhacili@gmail.com
H. Cavid prospekti, 115

TÜRK DİLİNDƏ “MÜRƏKKƏB CÜMLƏ” ANLAYIŞI İLƏ BAĞLI LİNGVİSTİK TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Türk dilində mürəkkəb cümlə mövzusu – onun əlamətləri, yaranması, inkişafı – istər yerli, istərsə də xarici dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Yerli dilçilər türk dilinin aqlütinativ dil olmasını nəzərə aldıkları halda, xarici dilçilərin bəzisi buna xüsusi əhəmiyyət yetirməmişlər. Bu məqalədə biz məhz Türkiyə dilçilərinin bu mövzunu necə araşdırdıklarını aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Əsas diqqəti mürəkkəb cümlənin hansı növlərə ayrılmasına və eyni zamanda terminoloji baxımdan necə adlandırılmasına yönəldəcəyik. Türk Dil Qurumunun yaradılması ilə türk dilinin qrammatikasını ərəb və fars ünsürlərindən təmizləmək üçün bir çox işlər görüldü. Atatürkün başçılığı ilə aparılan bu *Dil Devrimi* uzun müddət davam etdirildi. Məhz bu vaxtdan etibarən yeni əlifba ilə yazılmış türk dilinin qrammatikasına uyğun dərsliklər yazılmağa başlandı. Bu məqalədə Tahsin Banguoğludan başlayaraq müasir dövrə qədər yazılmış qrammatika kitablarına müraciət olunmuş və hər bir dilçinin mürəkkəb cümlə ilə bağlı verdiyi fərqli fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Mürəkkəb cümlənin tədqiqi və onunla bağlı problemlərin həll edilməsi üçün, bir çox dilçilər müxtəlif əsərlər yazmışlar. Əsərlərin əsas məsələsi və problemi feli sifət və feli bağlama tərkibləri ilə bağlıdır. Belə ki, bir qrup dilçilər tərkibləri budaq cümlə hesab etməsələr də, digər bir qrup bunun tam əksini bildirmişlər. Bunun səbəbi dilçilərin bir hissəsinin cümləni məntiqi təhlil etməsidir. Onlar Türk dillərindəki bir qrup sadə cümlələri müxtəlif dillərə tərcümə etdikləri zaman mürəkkəb cümlə əldə etdikləri üçün bu cümlələri də mürəkkəb hesab edirlər. Bunun üçün qeyd edəcəyimiz bölgülərdə müəlliflərin verdikləri misalları da verməklə olunan yanlışları göstərməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: Türk dili, cümlə, mürəkkəb cümlə, termin, Tahsin Banguoğlu.

Giriş. Cəmiyyətin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı nəticəsində dil də, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Bu hadisənin konkret olaraq hansı dövrdə baş verdiyini müəyyən edə bilməsək də, onun əlamətlərini müəyyən edə bilirik. Bunu

dilimizdəki və ümumiyyətlə demək olar ki, bütün dünya dillərində olan sadə və mürəkkəb cümlələr sübut edir. Hər bir dil sistem xarakteri daşıyır. Bu sistemdə ən böyük dil vahidi sayılan cümlənin yeri müstəsnaadır. Cümlə hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşmaqla onun bütün vasitələrini ehtiva edir.

Müasir türk dilində mürəkkəb cümlə mövzusu – onun əlamətləri, yaranması, inkişafı – istər yerli, istərsə də xarici dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Yerli dilçilər türk dilinin aqlütinativ dil olmasını nəzərə aldıkları halda, xarici dilçilərin bəzisi buna xüsusi əhəmiyyət yetirməmişlər. Bu məqalədə biz məhz Türkiyə dilçilərinin bu mövzunu necə araşdırdıklarını aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Türkiyə dilçilərinin “mürəkkəb cümlə”yə baxışı. Mürəkkəb cümlənin tədqiqi və onunla bağlı problemlərin həll edilməsi üçün, bir çox dilçilər müxtəlif əsərlər yazmışlar. Əsərlərin əsas məsələsi və problemi feli sifət və feli bağlama tərkibləri ilə bağlıdır. Belə ki, bir qrup dilçilər tərkibləri budaq cümlə hesab etməsələr də, digər bir qrup bunun tam əksini bildirmişlər. Bunun səbəbi dilçilərin bir hissəsinin cümləni məntiqi təhlil etməsidir. Onlar Türk dillərindəki bir qrup sadə cümlələri müxtəlif dillərə tərcümə etdikləri zaman mürəkkəb cümlə əldə etdikləri üçün bu cümlələri də mürəkkəb hesab edirlər.

Azərbaycan dilində mövcud olan mürəkkəb cümlə növləri Türkiyə türkcəsində mövcud olsa da, Türkiyə dilçiləri tamamilə başqa bölgülər aparmış və fərqli terminlər istifadə etmişlər. Tanınmış Türk dilçisi Muharrem Ergin bildirir ki, Türkiyə türkcəsi üçün sadə cümlə xarakterikdir. Lakin bununla yanaşı, dildə, az da olsa, mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir (6, 404). Müəllif mürəkkəb cümləni üç qrupa bölür: *Şərtli mürəkkəb cümlə* (şərt budaq cümləsi); *Ki-li mürəkkəb cümlə* və *İç-içə mürəkkəb cümlə*. Sonuncu növün müəllif digər iki növdən tamamilə fərqləndiyini bildirir, amma hər halda burada da iki sadə cümlə işləndiyinə görə onu da mürəkkəb cümlə növü hesab edir. Müəllif sadəcə şərt budaq cümləsinin Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik olduğunu bildirir. Muharrem Erginin fikrinə oxşar fikirlər digər müəlliflər tərəfindən də deyilib. Mehmet Akalının tərcümə etdiyi Von Gabainin “Eski Türkçenin grameri” kitabında mürəkkəb cümlə haqqında söylənilən fikirlər də yuxarıda söylənilənlərə uyğun gəlir. Von Gabain bildirir ki, Uyğur dilində əsil budaq cümlələr bir şərt, bir sual sözü (əvəzliyi) və ya hər ikisi ilə birlikdə qurulan cümlədir (7, 124). Müəllif Muharrem Erginin bölgüsünü verməsə də, misalları ilə və bu dediyi fikirlə bir növ onun fikirlərinə şərik çıxır. Misalları isə müəllif məhz Orxon-Yenisey abidələrindən verir. Qeyd etdiyimiz bu iki müəllifin mürəkkəb cümləyə verdiyi bu bölgü və tam olmayan tərif bizi qane etməyə bilər. Lakin əsas odur ki, mürəkkəb cümləyə aid verilmiş olan misallar tamamilə doğrudur. Türk dilçiliyində mövcud olan digər bir problem də nəinki bölgünün hətta misalların da düzgün seçilməməsidir. Belə bölgülərdən birini Tahsin Banguoğlu vermişdir. Onun bölgüsü tamamilə fərqli formadadır. Müəllif mürəkkəb cümlənin iki əsas cəhətinə görə bölgüsünü verir: 1. Məna baxımından; 2. Forma baxımından.

Müəllifin mürəkkəb cümləyə məna baxımından verdiyi bölgü əslinə baxıldıqda düzgündür. Bu Azərbaycan dilindəki bölgüyə tam uyğundur. Məna baxımından bölgüyə əsasən mürəkkəb cümlələr iki yerə ayrılır: 1. Yan-yana mürəkkəb cümlə - bu tip tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir, çünki müəllif bu tip cümlənin tərifini belə verir: “Baş cümlə ilə mənacə bağlı, lakin onunla eyni səviyyədə olan bir budaq cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümləyə yanyana mürəkkəb cümlə deyilir.”(3, 547). Lakin bu tip cümlələrə uyğun verilən misalların heç biri mürəkkəb cümləyə uyğun gəlmir. Məsələn, “çantasını alıp evden çıkmış”. Bu cümlədə *çantasını alıp* feli bağlama olduğu halda müəllif onu da mürəkkəb cümlənin tərkibində olan sadə cümlə hesab edir.

2. Alt-alta mürəkkəb cümlə - bu isə tabeli mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir. Tahsin Banguoğlu bu cümlənin tərifini belə verir: “Bir baş cümlə ilə mənacə gerçəkləşməsi onun varlığına bağlı bir budaq cümlədən meydana gələn mürəkkəb cümləyə altalta mürəkkəb cümlə deyilir.” İlk növə uyğun olaraq verilən misallar kimi alt-alta mürəkkəb cümləyə də uyğun verilən misalların da heç biri mürəkkəb cümlə deyil. Məsələn, “kurt kocayınca köpeklerin maskarası olurmuş” – müəllif bu cümləni mürəkkəb cümlə hesab edir. Halbuki, *kurt kocayınca* feli bağlamadır və onu da ayrılıqda sadə cümlə hesab edə bilmərik. Müəllifin mürəkkəb cümləyə məna baxımından verdiyi bölgü düzgün olsa da, misallar baxımından yalnızdır.

Tahsin Banguoğlu mürəkkəb cümləni forma baxımından da iki yerə ayırır:

1. Tümləmə bilesik tümce – yəni Tamamlıq budaq cümlə.
2. Karmaşık bilesik tümce – yəni Qarışıq mürəkkəb cümlə.

Tamamlıq budaq cümlənin izahını müəllif belə verir: “Bir baş cümlə ilə onun müəyyən bir feil şəkli, bağlayıcı və ya nisbət əvəzliyi ilə sadə formada bağlanan bir budaq cümlədən əmələ gələn cümlədir.” Müəllifin bu tip cümlələri məhz tamamlıq budaq cümlə adlandırması çox maraqlıdır. Çünki bu tip cümlələri müəllif daha sonra üç yerə, *Şərt cümləsi*, *Yiyəlik əvəzliyi cümləsi* və *Bağlayıcı cümlə* kimi növlərə ayırır. Müəllifin əvvəldən deməli olduğu fikirlər məhz bağlayıcılı cümlə hissəsində aydınlaşır. O, bu cümləni iki yerə ayırır: 1. Yan-yana bağlam cümlələri, yəni Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlə; 2. Alt-alta bağlam cümləsi, yəni Bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlə. Artıq bu bölgü Azərbaycan dilçilərinin verdiyi bölgüyə nisbətən uyğun gəlir. Çünki müəllif Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümləni: 1. Ulama cümləsi; 2. Ayırtlama cümləsi; 3. Karşıtlama cümləsi; 4. Almaşma cümləsi; 5. Üstələmə cümləsi; 6. Açıqlama cümləsi kimi növlərə ayırır.

Bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümləni isə: 1. Salt bağlam cümləsi; 2. Yer vermə cümləsi; 3. Səbəb cümləsi; 4. Sonuç cümləsi; 5. Amaç cümləsi; 6. Şərt cümləsi kimi növlərə ayırır.

Tahsin Banguoğlunun əsas fikirləri mürəkkəb cümlənin forma baxımından növə ayırdığı Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələri izah edən zaman müəyyən olur. O bildirir ki, Türkiyə türkcəsində ən yayılmış mürəkkəb cümlə forması məhz qarışıq mürəkkəb cümlədir. Qarışıq cümlənin tərifini müəllif bu formada verir: “Bir baş

cümlə ilə onun üzvlərindən birinin yerini tutan, ya da üzv olacaq bir söz birləşməsinin içində yer alan bir yarım hökmün birləşməsidir.” Yarım hökm dedikdə müəllif bura feilin təsriflənməyən formalarını aid edir. Bu baxımdan da Qarışıq mürəkkəb cümləni növlərə bu formada ayırır: Məsdər cümləsi; feili sifət cümləsi; Feili bağlama cümləsi. Doğrudur, Türkiyə yürkcəsində mürəkkəb cümlə ilə müqayisədə tərkiblər daha çox istifadə olunur. Lakin tərkiblərlə qurulan cümlələri də mürəkkəb cümlənin bir növü olaraq qeyd etmək tamamilə yanlışdır. Tanınmış dilçi B. A. Serebrennikov tərkiblərlə qurulan cümlələrin Türkiyə türkcəsində çox işlənməsini bununla izah edir ki, iki feilli cümlə birləşdikdə, asılı cümlənin feili qrammatik baxımdan transformasiyaya uğrayır, yəni feildən düzəlmiş bir formaya və ya feili bağlamaya çevrilir. Bu proses türk cümlə quruluşunun fəaliyyətində olan bir qanuna əsaslanır ki, bu qanuna görə Türk cümləsi iki müstəqil *Verbum finitum* dan qaçır.(13, 355).

Tanınmış Türk dilçisi Vecihe Hatiboğlu cümlə və onun növləri haqqında danışırkən çox maraqlı fikirlər söyləmişdir. O bildirir ki, cümlədə hökmü bildirən əsas üzv xəbərdir. Ona görə də cümlənin əsasını elə xəbər təşkil edir. Hökm bildirməyən söz birləşmələri isə sadəcə cümlənin köməkçi üzvləridir. Gördüyümüz kimi, müəllif cümlədə əsas diqqəti xəbərin üzərinə yönəldir. Buna görə də, o cümləni növlərə bölərkən, cümlədə nə qədər xəbərin işləndiyini nəzərə alaraq bölgüsünü aparmışdır. Quruluş baxımından müəllif cümlələri bu qruplara bölür: *Yalın tümce* – yəni sadə cümlə. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, sadəcə bir təsriflənən feil ilə qurulan cümləyə sadə cümlə deyilir; *Birleşik tümce* – mürəkkəb cümlə; *Girişik tümce*; *Sıralı tümce*; *Devirik tümce*; *Kesik tümce*.

Gördüyümüz kimi, bu dilçinin də bölgüsü tamamilə fərqlidir. İlk öncə mürəkkəb cümlə və onun növlərinə nəzər salaq. Müəllif mürəkkəb cümləni bu formada izah edir: “Əgər bir cümlədə birdən artıq təsriflənən xəbər olarsa, bu cür cümlələrə mürəkkəb cümlə adı verilir.”(9, 146). Bir çox dilçilərin etdiyi kimi, Vecihe Hatiboğlu da mürəkkəb cümlənin bölgüsünü aparan zaman əsas diqqəti budaq cümlənin ifadə etdiyi mənalara deyil, quruluşuna yönəltmişdir. O budaq cümlələri: *Bağlayıcı budaq cümlə*; *Arzu budaq cümləsi*; *Şərt budaq cümləsi*; *Ədatlı budaq cümlə*; *İnkâr hissəcikli budaq cümlə*; *Sual budaq cümləsi*; *İkiləmali budaq cümlə*; *Daşlaşmış budaq cümlə*; kimi növlərə ayırır. Bağlayıcı budaq cümlədə müəllif sadəcə *ki* bağlayıcısından söhbət açır. Yəni sadəcə *ki* bağlayıcısı ilə düzəlmiş budaq cümlələri bura aid edir. *Dilekli yantümce*ni biz Azərbaycan türkcəsinə Arzu budaq cümləsi kimi tərcümə edirik. Türkiyə dilçiləri feil şəkillərini konkret bir terminlə ifadə etmədiklərindən, ilk baxışda bizə elə gələ bilər ki, bu cümlələr Arzu şəklinin yardımı ilə düzəlir. Lakin misallara baxdıqdan sonra aydın olur ki, burada arzu yox, şərt şəklindən söhbət gedir. Bu termin problemi onunla bağlıdır ki, Tahsin Banguoğlu feilin şərt şəklini Dilek-Şart formasında, arzu şəklini isə - İstek formasında adlandırır. Vecihe Hatiboğlu isə bu budaq cümləni Dilek-Şart deyil, sadəcə Dilek yantümcesi adlandırmaqla daha yanlış termindən istifadə etmiş olub.

Bu problem həm də onunla bağlıdır ki, müəllif növbəti budaq cümlə növü olan Şərt budaq cümləsini necə adlandıracağını düşünüb. *Dilekli yantümcedən* danışan zaman müəllif bu cümlələrin arzu, istək ifadə etdiyini bildirsə də, misalların hamısında biz bunun şahidi olmuruq. Çünki misalların içində qarşılaşdırma, şərt bildirən cümlələr də vardır. *Koşullu yantümce*, yəni şərt budaq cümləsi dedikdə müəllif felin mürəkkəb forması olan feil şəklinin şərti ilə düzələn cümlələri nəzərdə tutub. Əslində sonuncu iki növ eyni mənanı bildirən cümlələrdir. Sadəcə Dilekli yantümce – *sa//sə* şəkilçisi, Koşullu yantümce isə *isə* hissəciyi vasitəsi ilə düzəlib. Gördüyümüz kimi, müəllif bu bölgünü verən zaman cümlənin mənasına fikir verməyib, sadəcə formadakı dəyişikliyə əsasən iki müxtəlif növlü cümlə tipi yaradıb. Digər budaq cümlə, *İlgeçli yantümce* – yəni ədat vasitəsi ilə düzələn cümlələrdir. Bağlayıcı budaq cümlədə sadəcə *ki* bağlayıcısından söhbət getdiyi kimi, bu cümlələrdə də sadəcə *gibi* ədatı, qoşması vasitəsilə düzələn cümlələrdən söhbət gedir. Olumsuzluk koşaclı yantümce inkarlıq hissəciyi olan *değil* ilə, Sorulu yantümce isə *mi* sual ədatı ilə düzələn budaq cümlə növüdür. İkilemeli yantümce – cümlə daxilində təsriflənən felin həm təsdiq, həm də inkar formasının ikileme formasında işlədilməsiylə qurulur. Müəllifin sonuncu budaq cümləsi *Kalıplaşmış yantümce* – *istemek və ya demek* feillərinin daşlaşmış bir formada cümlədə işlənməsi deməkdir. Qeyd etdiyimiz bu növlərin hamısını müəllif mürəkkəb cümləyə aid etmişdir. Daha öncə Tahsin Banguoğlunun mürəkkəb bir növ hesab etdiyi *Karmaşık bileşik* cümlə növü haqqında Vecihe Hatiboğlu da müəyyən fikir söyləmişdir. Lakin Tahsin Banguoğludan fərqli olaraq o bu cümlələri, yəni tərkiblər vasitəsilə düzələn cümlələri mürəkkəb cümlə növləri içərisinə daxil etmir. Müəllifin *Girişik tümce* adlandırdığı cümlələr Türkiyə türkcəsində çox işləndiyinə görə müəllif onu da ayrı bir cümlə növü kimi göstərmişdir. Vecihe Hatiboğlunun cümlə haqqında bildirdikləri və onun bölgüsü Tahsin Banguoğludan tam fərqlənsə də, bəzi dilçilərin bölgüsünə müəyyən dərəcədə oxşardır. Bu baxımından Nurettin Koçun adını çəkə bilərik. Onun bölgüsü, demək olar ki, bir çox cəhətinə görə Vecihe Hatiboğlunun bölgüsünə uyğundur. Bu iki dilçinin bölgüsünü müqayisə etmək üçün Nurettin Koçun bölgüsünə ayrılıqda nəzər salaq. Quruluş baxımından müəllif cümləni 8 növə ayırmışdır: *Yalın tümce, Bileşik tümce, Ara tümce, Sıralı tümce, Girişik tümce, İç tümce, Devirik tümce, Kesik tümce*. Bu bölgü hər iki dilçidə təxminən eynilik təşkil edir. Müəyyən dərəcədə fərq mürəkkəb cümlənin növlərindədir.

Vecihe Hatiboğludan fərqli olaraq Nurettin Koç budaq cümləyə müəyyən dərəcədə fərqli tərif verib. “Yantümce – *ki* bağlayıcısı, şərt şəkilçisi, *mi* sual ədatı, *değil* sözü və ya təsriflənən feildən sonra gələn bir ədatla baş cümləyə bağlanan cümlədir.”(10, 436). Gördüyümüz kimi, təriflər arasındakı fərq şərt şəkli ilə bağlıdır. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, Vecihe Hatiboğlu həm felin şərt şəkli, həm də feil şəklinin şərti formalarını ayrı-ayrı qeyd etmişdir. Bu baxımdan da mürəkkəb cümləni eyni mənalı iki növə ayırmışdır. Lakin Nurettin Koç qeyd etdiyimiz bu səhvi aradan qaldırmışdır. Müəllif budaq cümləni tərifdə qeyd etdiyi ardıcılıqla növlərə

ayırmışdır: Temel tümceye *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan yantümce; Temel tümceye Dilek-koşul kipiylə bağlanan yantümce; Temel tümceye *mi* sual ədatıyla bağlanan yantümce; Temel tümceye *değil* koşacıyla bağlanan yantümce; Temel tümceye bir ilgeçle bağlanan yantümce. Sonuncu növü müəllif Vacihə Hatiboğludan fərqli olaraq adlandırırsa da, misallarda sadəcə *gibi* ədat və qoşmasından istifadə edir. Hər iki dilçinin də *Girişik tümce* adlandırdığı cümlə növü burada da geniş izah olunmuşdur.

Tanınmış türkoloq Tahir Nejat Gencan “Dilbilgisi” adlı kitabında “*Tümcenin öğələri*” yəni cümlə üzvləri bölməsində xəbər (yüklem) haqqında bu fikirləri söyləyir: “*Yüklem – Tümcede iş, oluş, kılış, düşünce, duygu, imge, yargı... anlatan sözcüktür. Sözdizimi bakımından – içinde iş, oluş, kılış, yargı anlamı bulunan her sözcüğe – eyleme, eylemsiyeye, eylem görevli her sözcüğe yüklem denir*”(8, 79). Bu söylənilən fikirdən biz artıq görürük ki, müəllif xəbərin əlamətlərini sayan zaman felin təsriflənməyən formalarını (eylemsi) da bura daxil edir. Bu xəbərə aid verilən misallarda da görmək mümkündür: *İşten başımı kaşımağa vakit kalmıyor ki!; Okunacak daha neler var?*. Verilən bu misallarda *kaşımağa* və *okunacak* feilləri gördüyümüz kimi məsdər və feli sifətdir. Müəllif isə onların cümlədə xəbər vəzifəsində çıxış etdiyini göstərir. Artıq buradan bizə məlum olur ki, cümlənin quruluşca növlərə ayrılmasında da müəllif səhvlərə yol verəcəkdir. Daha sonra müəllif bildirir ki, cümlədəki vəzifəsinə görə iki cür xəbər var:

1. *Önerme – yancümlecik, yantümce yüklemi* (bu Azərbaycan dilindəki budaq cümləyə uyğun gəlir)

2. *Tümce ve temel önerme yüklemi* (bu Azərbaycan dilindəki baş cümləyə uyğun gəlir)

Yan önerme adlandırılan cümlələrin xəbərinin müəllif felin təsriflənməyən formaları ilə qurulduğunu bildirir. İkinci qrup cümlələrin xəbərlərinin isə sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərlə qurulduğu göstərilir. Maraqlısı budur ki, müəllif daha sonra mötərizədə bu dediklərinə aydınlıq gətirmək üçün bir fikir də söyləyir. O bildirir ki, şərt bildirən feillər I tip, yəni *yancümlecik* və *yantümcenin* xəbərləri kimi çıxış edir. Bu fikirdən sonra biz bir daha I tip olaraq göstərilən cümlələrin budaq cümləyə uyğun gəldiyinə əmin oluruq, sadəcə felin təsriflənməyən formalarının da bura aid edilməsi düzgün deyil.

Cümlə üzvlərini ayrılıqda təhlil etdikdən sonra müəllif quruluş baxımından cümlələrin növlərini təhlil etmişdir. Quruluş baxımından cümlənin növləri üç qrupa ayrılır:

1. *Yalınç tümce* (sadə cümlə)

2. *Bağımsız önergelerden birleşmiş tümce* (müstəqil cümlələrdən birləşmiş cümlə)

3. *Bileşik tümce* (mürəkkəb cümlə)

Yalınç yümce, yəni sadə cümləni müəllif belə izah edir: “*Her tümcede bir tek yüklem var. Her tümce bir tek düşüncenin anlatımıdır; bir tek yargıyı anlatan söz dizisi yalınç tümcedir.*”(8, 120).

Digər tanınmış Türkiyə dilçisi Haydar Ediskun cümlələri quruluşuna görə 3 yerə ayırır:

1. Basit cümle (Sadə cümlə);
2. Bileşik cümle (mürəkkəb cümlə);
3. Bağımsız bileşik cümle (tabesiz mürəkkəb cümlə). (5, 347)

Basit cümle termini yeganə olaraq bu müəllif tərəfindən işlədilmişdir. Digər müəlliflər əsasən *Yalın cümle* termininə üstünlük vermişlər. Sadə cümləni izah edərkən müəllif hökm ilə cümlə anlayışlarını qarışdırır və belə hesab edir ki, içində bir müstəqil hökm olan cümlə sadə cümlədir. Sadə cümlənin beş əsas əlamətini sayan müəllif yenə də bunu qeyd edir: 1. Sadə cümlədə sadəcə bir hökm olur; 2. Sadə cümlədə bir hökm olduğu üçün burada bir xəbər vardır. Bu xəbər ya bir təsriflənən feillə və ya ismi xəbərlə ifadə olunur. 3. Sadə cümlədə hökm təsriflənməyən feillə ifadə oluna bilməz; 4. Sadə cümlə başqa bir cümlə və ya cümləciyin hökmünü tamamlamaz; 5. Sadə cümlə başqa bir cümləyə və ya cümləciyə vergül, nöqtəli vergül və ya bağlayıcı ilə bağlanmaz.

Mürəkkəb cümləni isə müəllif bu formada açıqlayır: “İçində bir temel (baş) hökmə kifayət qədər yan (budaq) hökm bulunan cümlə bileşik (mürəkkəb) cümlədir”. Məsələn, “*Minareyi çalan* (yan hökm), *kılıfını hazırlar* (temel hökm)”.

Tanınmış dilçi B. A. Serebrennikov bir çox Türkiyə dilçilərinin, nəyin bahasına olursa-olsun, bu tip cümlələrdə, yəni girişik cümlələrdə türk dilinə məxsus xüsusiyyətlər axtarmasını pisləmişdir. O bildirir ki, bu deyilənlərdən belə bir nəzəriyyə yaranır ki, türk dillərində budaq cümlənin sintetik adlanan xüsusi növü mövcuddur. Əslində burada heç bir xüsusi cəhət yoxdur. Belə ki, feli sifət, feli bağlama konstruksiyaları dünyanın müxtəlif dillərində işlənir. Bütün bu dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, bir çox Türkiyə dilçilərinin (Tahsin Banguoğlu, Haydar Ediskun, Vecihe Hatiboğlu) *girişik cümle* adı altında ayrıca tip bir cümlə növü yaratması heç də inandırıcı deyil.

Müəllif *Forma baxımından cümlə qrupları* başlığı altında cümlənin başqa tiplərini izah etmişdir. Forma baxımından iki növ cümlə tipi göstərilmişdir: *Sıralı cümlələr* və *Bağlı cümlələr*. Sıralı cümlələrə aid verilən misallara əsasən onu deyə bilərik ki, bu cümlə Azərbaycan dilindəki ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğundur. Məsələn, *Şemsiyeler açılıyor; yakalar kalkıyor; adımlar sıklaşıyordu*. Bağlı cümlələr isə sadəcə bir-birinə bağlayıcılar vasitəsi ilə bağlanan cümlə növü kimi göstərilir. Misallara əsasən bu növün də bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrə uyğun olduğunu deyə bilərik. Məsələn, *Ben de tarih okudum, (onun için) alemi elbet bilirim*. Haydar Ediskun *ki* li bağlı cümlələri ayrıca təhlil etmişdir və bu cümlənin də türkcədə olmayan bir növ olduğunu qeyd etmişdir. Artıq bu bölmədə verilən misallar tabeli mürəkkəb cümləyə tam uyğundur. Məsələn, *İçimde bir eziklik var ki, geçmiyor*. Lakin müəllif misalları verdikcə onları mötərizədə tərkiblərə çevirərək qarşılığını da vermişdir. Yəni yuxarıdakı misalı bu formada izah edib: *İçimde geçmiyen bir eziklik var*.

Türk dilçiləri arasında müasir dövrdə sintaksisin əsas tədqiqatçısı sayılan Leyla Karahan “Türkçede söz dizimi” adlı kitabında cümlənin izahını özünəməxsus şəkildə verir: “Cümlə - bir düşüncəni, bir duyğunu, bir vəziyyəti, bir hadisəni hökm bildirərək ifadə edən söz və ya söz sırasına deyilir” (11, 10). Cümlənin xüsusiyyətlərini izah edən zaman müəllif bildirir ki, cümlə hökm bildirən söz və söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Cümlənin qurulması üçün hökm bildirən təsriflənən bir feil və ya isim yetərlidir. Gördüyümüz kimi, Leyla Karahan cümlənin əsas xüsusiyyətləri içində təsriflənən feili xüsusi olaraq qeyd edir. Digər müəlliflərdən fərqli olaraq o cümləni quruluşuna görə sadə və mürəkkəb cümlələrə ayırmır. Kitabda cümlənin əsas xüsusiyyətləri qeyd olunduqdan sonra müəllif cümləni bağlama şəkillərinə görə qruplaşdırır:

1. *Bağlayıcı (bağlama edatı) ilə bağlanan cümlələr.*
2. *Ortaq cümlə üzvləri ilə bağlanan cümlələr.*
3. *Ortaq şəxs şəkilçiləri və feil şəkilləri ilə bağlanan cümlələr.*
4. *Məna baxımından bağlanan cümlələr.*

Bağlama edatlarıyla bağlanan cümlələr – müəllif bildirir ki, türk dilində cümlələr arasında əlaqə qurulması baxımından bir çox bağlayıcı vardır. Bu ədatların məqsədi isə ardıcılıq (sıralama), qarşılaşdırma (karşılaşdırma), aydınlaşdırma (açıklama), səbəb (sebeɓ), nəticə (sonuç), məqsəd (amaç) və b. mənalı cümlələri bir-birinə bağlamaq, aralarındakı əlaqəni vurğulamaqdır. Bura müəllif “ki, ve” bağlama ədatlarıyla bağlanan cümlələri aid edir. “Ki” bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələrdən biri ana cümle və onu zaman, tərz, təyin cəhətdən tamamlayan yardımcı cümlələrdir. Leyla Karahan bildirir ki, baş cümlənin əvvəl, budaq cümlənin sonra gəldiyi cümlələr türk dilinin qrammatik qaydalarına uyğun deyildir, çünki türk dilində əsas ünsür sonda gəlir. Ana cümlənin sonda, yardımcı cümlənin isə başda işləndiyi cümlə isə türk dilinin qrammatik qaydalarına uyğundur. Misallara nəzər saldıqda görürük ki, cümlələr əsasən sadə, bəzən isə mürəkkəbdir. Məsələn, “Süt üstü kerevete uzanarak iki elimin parmaklarını enseme kilitledim ve yıldızlara bakarak düşünmeye başladım”. Gördüyümüz kimi, “enseme kilitledim” və “düşünmeye başladım” xəbərləri bir mübtədaya “ben” əvəzliyinə bağlı olduğu üçün sadə cümlədir.

Prof. Dr. Mustafa Özkan “Türkçe cümle bilgisi” adlı dərslində quruluşuna görə cümlələrin bölgüsünü aparan zaman diqqəti xəbərin üzərinə yönəldir və belə deyir: “Cümlələri yapılarına görə incelemek demek, onları yüklemeleri açısından incelemek demektir”(12, 65). Bu cəhəti nəzərə alaraq o cümlələri quruluşuna görə təsnif edən zaman 2 bölgü verir. İlk bölgüyə əsasən quruluşuna görə cümlələri 2 yerə bölür: 1. Basit cümle, 2. Birleşik cümle.

Quruluş baxımından cümlələrin II bölgüsündə isə müəllifin artıq bölgünü məna baxımından etdiyini görürük. Bu bölgüyə əsasən quruluşuna görə cümlələri 4 yerə bölür: 1. Sıralı cümle, 2. Bağlı cümle, 3. Ara sözlü cümle, 4. Eksiltili cümle.

Sıralı cümlə - arxa-arxaya sıralanmış sadə cümlələrdən ibarət olan cümlədir. Konkret bir mövzu ilə bağlı olduğundan bu cümlələr bütöv şəkildə götürülür. Bu cümlələr arasındakı bağlılıq baş və budaq cümlə arasındakı bağlılıq deyil. Burada ard-arda, eyni zamanda baş verən və ya qarşılaşdırma əlaqəsi vardır. Bu cümlələrdə tabesiz hökm vardır.

Ara sözlü cümlə – istər sadə, istər mürəkkəb quruluşlu bir cümlədə, bəzən mənanı daha yaxşı ifadə etmək və mənaya açıqlıq gətirmək üçün cümlənin içinə girən və cümlənin quruluşunda heç bir dəyişiklik etməyən cümlələrdir. Onları cümlədən çıxaran zaman onun mənasında bir əksilmə olmur. Məsələn, Şimdi efendiler, müsaade buyurursanız, size bir sual sorayım. Bu cümlədə “müsaade buyurursanız” ara söz hesab olunur.

Eksiltili cümlə – danışq prosesində nitqi sadələşdirmək üçün bir cümlənin xəbərinin, bəzən isə digər üzvlərinin ixtisas olunduğu cümlələrdir. Bu cümlələrin sonunda əsasən üç nöqtə (...), nida (!) və ya sual işarəsi (?) qoyulur. Bu cümlələrə misal olaraq atalar sözləri, məsəllər, şeirlər göstərə bilərik: Az verən candan (verir), çox verən maldan (verir).

Mürəkkəb cümlə ilə bağlı Türkiyə dilçilərinin göstərdiyimiz bütün bu bölgüləri, verilən bütün izahlar bizləri bəzi məqamlarda qane etdiyi halda, bəzi hallarda isə qane etmir. Çünki Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə bir problem olaraq ortadan qalxıb, yəni dilçilərimiz müəyyən bir məxrəcə gələrək mürəkkəb cümlənin izahını, bölgüsünü vermişlər. Müasir dövrdə Türkiyədə də bu problemin tam olaraq ortadan qalxması, dilçilərin ortaq məxrəcə gəlməsi üçün bu istiqamətdə yazılar yazılmalı, fikir mübadiləsi edilməlidir. Ən əsası isə türk dilini araşdırdığımızda xarici dillərə müraciət etməməliyik. Hətta Ortaq Türk dili istiqamətində görüləcək işlər sırasına ortaq qrammatika məsələsini də qoyub müasir türk dilindəki mürəkkəb cümlə probleminin də ortadan qalxmasına yardımçı ola bilərik. Bu istiqamətdə görüləcək ilk iş isə terminologiya probleminin ortadan qaldırılmasıdır. Yuxarıda göstərdiyimiz bölgülər bizlərə onu göstərir ki, quruluşca cümlə növlərinin bölgüsünü verən zaman dilçilərin bir qismi Tahsin Banguoğluya əsaslanmış, digər bir qismi isə tamamilə yeni bölgülər və terminlər istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat.

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: 1974.
2. Abdullayeva Q. Kül Tiqin abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007.
3. Banguoğlu T. Türkçenin grammeri. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
4. Deny J. Türk dili grammeri (Osmanlı lehçesi). İstanbul: 1941.
5. Ediskun H. Yeni Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi kitabevi, 1963.
6. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak, 1992.

7. Gabain A. V. Eski Türkçenin grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1988.
8. Gencan T.N. Dilbilgisi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979.
9. Hatiboğlu V. Türkçenin sözdizimi. Ankara: Dil ve tarih-coğrafya fakultesi yayınları, 1982.
10. Koç N. Yeni Dilbilgisi. İstanbul: İnkilap kitabevi, 1996.
11. Karahan L. Türkçede söz dizimi. Ankara: Akçağ, 2010.
12. Özkan M. Türkçe cümle bilgisi – II. Eskişehir. 2013.
13. Serebrennikov B. A., Hacıyeva N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002.

On the current state of linguistic terminology in the Turkish language related to the concept of "complex sentence".

Summary

The subject of a complex sentence in Turkish - its features, origin, development - has been studied by both local and foreign linguists. Despite the fact that local linguists consider Turkish to be agglutinative, some foreign linguists do not attach much importance to this. In this article, we will try to clarify how Turkish linguists are studying this topic. We will focus on the types of complex sentences and their terminological names. With the establishment of the Turkish Language Association, a lot of work has been done to cleanse the grammar of the Turkish language from Arabic and Persian elements. This Language Revolution, led by Ataturk, continued for a long time. It was from this time that textbooks were written in accordance with the grammar of the Turkish language, written in the new alphabet. This article looked at books on grammar from those written by Tahsin Banguoglu to the present day and expressed opinions on the different views of each linguist. Many linguists have written various works on the study of complex sentences and the solution of problems associated with them. The main issue and problem of the works is connected with adjectives and verb conjugations. Thus, although one group of linguists did not consider the components to be branches of sentences, another group argued the exact opposite. This is because some linguists analyze the sentence logically. They also consider a group of simple sentences in Turkish to be difficult, as they become complex when translated into different languages. To do this, we will try to show the mistakes made using the examples given by the authors in the sections we mentioned.

Key words: Turkish language, sentence, complex sentence, terminology, Tahsin Banguoglu.

О современном состоянии лингвистической терминологии в турецком языке, связанной с понятием «сложное предложение».

Резюме

Тема сложного предложения в турецком языке - его особенности, происхождение, развитие - изучалась как отечественными, так и зарубежными лингвистами. Несмотря на то, что местные лингвисты считают турецкий язык агглютинативным, некоторые зарубежные лингвисты не придают этому большого значения. В этой статье мы попытаемся выяснить, как турецкие лингвисты изучают эту тему. Остановимся на видах сложных предложений и их терминологических названиях. С созданием Ассоциации турецкого языка была проделана большая работа по очищению грамматики турецкого языка от арабских и персидских элементов. Эта языковая революция, возглавляемая Ататюрком, продолжалась долгое время. Именно с этого времени учебники стали писать в соответствии с грамматикой турецкого языка, написанной новым алфавитом. В этой статье были рассмотрены книги по грамматике от написанных Тахсином Бангуоглу до наших дней и выражены мнения о различных взглядах каждого лингвиста. Многие лингвисты написали различные работы по изучению сложных предложений и решению связанных с ними задач. Основной вопрос и проблема произведений связана с прилагательными и глагольными спряжениями. Таким образом, хотя одна группа лингвистов не считала компоненты ответвлениями предложений, другая группа утверждала прямо противоположное. Это потому, что некоторые лингвисты анализируют предложение логически. Они также считают группу простых предложений в турецком языке сложной, так как они становятся сложными при переводе на разные языки. Для этого постараемся показать допущенные ошибки на примерах, приведенных авторами в упомянутых нами разделах.

Ключевые слова: турецкий язык, предложение, сложноподчиненное предложение, терминология, Тахсин Бангуоглу.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: fil.üz.f.d., dos.Qətibə Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**